

מונטיפיורי ויהודי גרוזיה

גרשון בן-אורן

א. לעזרת היהודים בגרוזיה

בשנת 1851 הגיעו אל משה מונטיפיורי ידיעות על עלילת־דם בסוראמי, וככל הידוע זה היה מגעו הראשון עם יהדות גרוזיה. סוראמי היא עיירת־נופש הררית, למרגלות רכס סוראמי המבדיל בין מזרח גרוזיה למערבה. על מספר יהודי סוראמי באותו זמן אין לנו ידיעה, אלא ממאמר שפורסם 12 שנה מאוחר יותר, בעיתון 'הכרמל' בשנת תרכ"ג (1863), ונאמר בו:

רוכ תושביה הם יהודי גרוזיה — מספרם כמאה וחמישים משפחות ומעט מעם הארמנים... רבים מהיהודים היושבים פה עושים מקנה וקנין. אחדים עובדים עבודת הכרמים והגנים ובעלי מקנה צאן ובקר.¹

את הידיעה על עלילת־הדם קיבל מונטיפיורי ב־4 במארס 1851, כאמצעות ראשי קהילת קושטא. הוא פנה מיד אל שגריר רוסיה בלונדון, בארון ברונוב, והלה הציע לו לכתוב לנסיך וורונצוב, המושל הכללי הרוסי של גרוזיה, ולבקש את התערבותו. מאוחר יותר הבטיח השגריר, כי גם הוא יתערב לטובת יהודי סוראמי.² במכתבו של מונטיפיורי למושל גרוזיה, שככל הידוע לנו מתפרסם כאן לראשונה בעברית והוא מובא במלואו, נאמר:³

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה פרוזימנטיר.
- 2 השגריר גם ראה ואישר את מכתב מונטיפיורי לוורונצוב. ראה: יומנים, ב, 23.
- 3 את ההתכתבות בין מונטיפיורי לוורונצוב פירסם לראשונה, כתרגום רוסי, הנוסע והחוקר יוסף יהודה הלוי טשארני בעיתון 'דן' — ראה: התכתבות. המכתבים לא מובאים ביומנים של מונטיפיורי (כל פרשת עלילת הדם בסוראמי מובאת שם בקיצור נמרץ — ראה לעיל, הערה 2). טשארני גילה את המכתבים בארכיון בגרוזיה. הנוסח העברי כאן תורגם מהנוסח הרוסי שפירסם טשארני. המכתבים נכתבו במקורם באנגלית. חיפשנו בארכיונים באנגליה, שבהם גנזו עזבונו של מונטיפיורי ולא מצאנו בהם את המכתבים במקורם.

לונדון, 6 במארס 1851

להוד-רוממותו הנסיך וורונצוב⁴

אני מעז לפנות אל הוד-רוממותך אך ורק מתוך שרגשות האנושיות והצדק שלך הם מן המפורסמות, והוא הדין בהשתתפותי העמוקה בגורלם המר של אחיי האומללים והנרדפים בסוראמי. זה עתה קיבלתי מכתבים מרבנים ומנציגי הקהילה היהודית בקושטא, והם מפצירים שאתערב בעניין סבלם של יהודי העיר סוראמי בגרוזיה. תוכן איגרותיהם הוא כדלהלן:

לפני שבעה חודשים בערך נעלם בסוראמי ילד קטן, ועקב הדבר הזה האשימו התושבים את היהודים ברציחתו. כעבור ארבעה ימים נמצאה גווייתו של הזאטוט. העניין נמסר לראש הפלך, דמיטרי אבאשידזה, והוא הזעיק את רופאי השירות. בנתיחת הגווייה מצאו הרופאים מים במוח ועשבים בקיבה, ופסקו שלא מת הילד בידי אדם. התושבים לא באו על סיפוקם בפסיקה זו ואת הרופאים האשימו בקבלת שוחד מידי היהודים; לפיכך פרצו לבתי יהודים והתעללו בהם, עד שלא יכלו עוד לעסוק בענייניהם ואף לא לנסוע לתביליסי, אל ההנהלה הראשית של הפלך. אבל באפלת הלילה עלה בידי ארבעה יהודים להערים על שמירת התושבים, והם יצאו לתביליסי, אבל אחד מהם מת בדרך מרוב צער ופחד. מכיוון שבאותו זמן לא היה הנציב כתביליסי, פנו אל עוזרו, וזה שיגר שני אנשים לסוראמי לחקור בדבר.

בינתיים עלה בידי המאשימים לשחד ילדה יהודייה קטנה (היא התגוררה בביתה של בת המקום על מנת שתלמד אותה תפירה) וזו העידה על אביה, שהחזיק את הילד על ברכיו ופצע אותו ואילו יהודי אחר אסף דם מן הפצעים לשימוש בחג הפסח. לפיכך פתחו החוקרים שבאו לעיר בחיפושים בבתי היהודים ובאחד הכתים מצאו פיסת בד גס מוכתמת בדם (של וסת). את פיסת הבד ארזו באריזה חתומה וצירפוה לתיק החקירה. כעבור שלושה חודשים נקראו המאשימים לאשר בשבועה, שהיהודים הם שהרגו את הילד, אבל סירבו להישבע שראו את הרצח כמו עיניהם, ולא העידו אלא שלפי דעתם כך היה מעשה. אחר כך הוטלו שמונה מגדולי מלומדיהם של יהודי סוראמי לתאי כלא מבודדים ועינו אותם כדי לסחוט מהם הודאה. מחמת העינויים מתו שניים מהם.

לא יעלה על דעתי לייחס לנפש נאצלת ואוהבת-אדם כמותך שותפות לעניין הזה. אבל מכיוון שבאותה מידה עצמה אני משוכנע בעומק ליבי כחפותם של אחיי האומללים לדת (כפי שנתברר גם בעניין העלילה הנוראה על יהודי דמשק, האשמה שהוזמה בעליל), ומכיוון שידוע לי אף מה קל לפתות בני-אדם

4 מיכאל וורונצוב — פלדמארשאל, שימש בשנות 1844-1854 הנציב העליון של רוסיה בקאווקאז. הוא דאג לסיפוח מלא של קאווקאז לרוסיה. היה איש משכיל ונבון, שעשה לעידוד ההשכלה והתרבות בגרוזיה, ומדיניותו היתה גמישה בדרך-כלל.

להאמין בעלילות ממין זה, וכמה הן מתפשטות כמחלה מידבקת, אני מבקש — במיטב הכבוד אבל בכל מאודי — שתדאג, הוד-רוממותך, לחקירה מקפת בעניין זה ושתפעיל את סמכותך הנישאה כדי להביאו על סיומו הצודק. והנני רוחש להוד רוממותך מיטב רגשי כבוד והריני עבדך הנאמן והנכנע.

משה מונטיפיורי

על מכתבו של מונטיפיורי ענה וורונצוב ב־14 במאי 1851. וזה נוסח התשובה:

סָר !

אני מקווה שתסלח לי על שלא השבתי מייד על מכתבך מיום 6 במארס. הדבר נובע מרצוני לסקור לפניך את העניין שהעלית לכל פרטיו. ואף-על-פי שגם כיום איני יכול לומר שכבר נפתרה הבעיה לגמרי, שוב איני יכול לרחות עוד יותר את הבהרתו לפניך, כפי שהוא כיום. עלי לזרז את תשובתי ולו גם כדי להודות לך מקרב לב על דברי השבח שחלקת לי, ועם זאת להסביר לך, שהידיעות שקיבלת בעניין סוראמי אינן מדויקות במלוא המידה. לא השתמשו — ולא היה אפשר שישתמשו — באילו עינויים שהם לגבי הנאשמים. חובת האמת מטילה עלי למחות במלוא הרשמיות והתוקף על האשמה זו. עינויים, לא די שהם סותרים לחלוטין את החוק הקיים עתה אצלנו, הם נוהג שנפסק כבר בימי הקיסרית יקאטרינה, עוד קודם שביטל אותם בצרפת לואי השישה-עשר, ואין שום רשות ברוסיה רשאית אף להעלות על דעתה חקירה בעינויים. דיני הפרוצדורה שלנו נוטים חסד לנאשמים. אין ספק, שסדר הדין אצלנו — רובו בכתב ומיעוטו בעל-פה — איטי הוא, אבל אי אפשר לעשות זאת בדרך אחרת, ואין הרשות המינהלית העליונה יכולה אלא לזרז במקצת את ההליכים. כן נהגתי בעניין יהודי סוראמי; ואף שאני עצמי מעולם לא האמנתי ביותר באשמתם, לא היתה לי רשות לעצור את מהלך הדין; זאת גם הודעתי רשמית לנציגים ששיגרו אליי לתבליסי. כעת כבר אמרה הערכאה הראשונה את דברה, אבל עד שאמסור לך את תוכנו שומה עלי לקבוע לפניך את העובדות כהווייתן, וכפי שתראה, לא בכול הן מתאימות לידיעות שבידיך.

ביוני 1850 בא אחד מתושביו של כפר בנפת גזרי, עם אשתו ועם שני בניה, להתארח בביתו של ידיד בכפר סמוך. הקטן שבבניה, בן שנתיים וחצי, נעלם פתאום מן העגלה שהשאירוהו בה הוריו. כעבור ארבעה ימים נמצא הפעוט מת ביער. רופאים בדקו את הגופה, אבל לא מצאו שום סימני אלימות חוץ משתי שריטות ארוכות על הרגל הימנית, שריטות שנגרמו כנראה בנשק חד. לדעת הרופאים מת הילד מאפיסת כוחות. אבל העובדה שנמצאה הגופה במרחק 5 ורסטאות ממקום היעלמו של הילד היתה חייבת לעורר חשד, שלא מעצמו הלך לשם. מה שנוגע להאשמת היהודים ברצח, אלו תולדות העניין: אשה אחת,

מתושבות סוראמי, הודיעה, שילדה יהודייה בת 6, תלמידתה, סיפרה לה, שבערב אחד הביאו כמה יהודים ילד לבית אביה. אשתו של כוהן דת אחד הודיעה, כי לפי סיפורה של ילדה יהודייה אחרת, בת 10, הסתירו את הילד שנעלם בביתה, תחת סל. בזמן החקירה חזרו הילדות האלו על עדותן ואף נקבו בשמות היהודים שהסתירו את הילד, ועוד הוסיפו ואמרו שאחרי שהרגו את הזאטוט חילקו בקרב משפחות יהודיות איזה דבר שאין טיבו ידוע להן. אבל אחת הילדות חזרה בה אחר-כך מעדותה הראשונה. בבתי היהודים נעשה חיפוש, אבל לא נמצא דבר. עדויות כאלו כפי הילדות לא יכלו שלא לעורר התמרמרות בקרב התושבים. הם היו משוכנעים, שהיהודים רצחו לצורכי דת. כמה בני-אדם, שהודיעו לכתחילה שלא נמצאו סימני אלימות על הגופה, הכריזו עתה בתוקף שראו פצעי סכין על גוויית הילד.

היהודים שהואשמו נעצרו, וההליכים נעשו כדין. הוספתי לתבוע את זירוזם, ועתה הודיעוני שלא נמצאו שום ראיות משפטיות לאשמת הנאשמים, ולפיכך הם בגדר חשודים בלבד. החלטה זו איפשרה לי לשחרר את הנאשמים בערבות, ומייד עשיתי כן. אבל העניין נמסר לבדיקה חוזרת בערכאות ערר. אני מקווה ומתאווה בכל ליבי, שתתאשר גם שם החלטת הערכאה הראשונה. אם לא כן — יהיה צורך להעביר את העניין לסנאט. אודיעך על התוצאה הסופית אבל מאוד הייתי רוצה לעקור מן השורש, מדעתו של אדם נערץ כמוך, סר, את האמונה שייתכנו אצלנו עינויים, צער רב הייתי מצטער אילו הוספת להחזיק בדעה כזו. אני מקווה שאתה מאמין, שהתייחסו אל הנאשמים במידר החסד כל זמן החקירה, ושהמטרה עשתה את כל הדרוש כדי להגן עליהם מפני התמרמרותם הטבעית של תושבי המקום. אני חייב להכריז על כך רשמית, הן למען מידת היושר והן מכוח הכבוד שהכול רוחשים לך, סר. אני מתכבד להיות עבדך הנאמן במיטב ההוקרה.

וורונצוב

להתכתבות זו יש להעיר, כי התערבותו של מונטיפיורי בפרשה באה באיחור. מכתבו נכתב כ-9 חודשים לאחר שנרקמה עלילת-הדם (ביוני 1850). האיחור נגרם אולי משום שיהודי סוראמי לא הזדרזו לפנות אל אחיהם מחוץ לרוסיה. אפשרות אחרת היא, שפנייתם לקהילה היהודית בקושטא וממנה והפניית הידיעה ממנה למונטיפיורי ארכה זמן. מכל מקום מונטיפיורי מדגיש, כי מיד לאחר שהגיעה אליו הידיעה הוא פעל. בתשובתו של וורונצוב, התיאור הכללי של העובדות אינו מלמד, כי הוא האמין בחפותם של היהודים. להיפך: הוא מסתמך על החלטת הרופאים, שהילד שנעלם מת מאפיסת-כוחות, הוא מביא עדויות של קטינות בנות 6 ו-10 כיסוד לאשמת היהודים. ממכתבו מתברר עוד, שהוא לא התערב כלל במשפטם של היהודים שנאשמו בעלילת-דם. וורונצוב מתאמץ מאוד לשכנע את מונטיפיורי, כי ברוסיה לא מענים את

הנחקרים, והוא חוזר על כך פעמיים במכתבו, כנראה מתוך דאגה לתדמיתה של רוסיה בעולם המערבי. הדבר היחיד שהשיג מונטיפיורי מוורונצוב הוא שהנציב הרוסי השתמש בסמכותו לשחרר בערביות את הנאשמים היהודים. הוא גם הבטיח למונטיפיורי להודיעו על סיום המשפט, ואין אנו יודעים אם אכן עשה זאת.

מה שידוע הוא ששבעה נאשמים יהודים הורשעו על-פי החלטת הסנאט מ־13 במאי 1853, ונשלחו כולם לסיביר, איש איש למקום נפרד. השבעה הם: דוד, גבריאל, רפאל וישראל — ארבעתם ממשפחת ג'אנהשווילי; מיכאל קווייהשווילי, אלו פיצ'חאדזה, אברהם ג'ינג'יחהשווילי.⁵ במכתבו של מונטיפיורי נאמר, כזכור, כי נאסרו 8 יהודים ושניים מהם מתו מעינויים. וורונצוב בתשובתו אינו מתייחס כלל למספר הנאשמים ולמותם של שניים מהם. מכל מקום, אין בנקודה זו התאמה בין מקורותינו השונים. על-פי המלצת שר הפנים, הוסמך הנציב העליון בגרוזיה לשלוח את היהודים הנאשמים לגלות למקומות נפרדים ומרוחקים ביותר ולקבוע פיקוח חריף עליהם במקום גלותם. 'פיקוח חריף' משמעו החמרת העונש. לא ידוע לנו, אם גולים אלה חזרו חיים לגרוזיה. יש לציין עוד, שבניהול החקירה השתתפו גם המושל המקומי אָקופוב והאצילים ממשפחת צ'ינצ'אלאדזה.

במכתבו למונטיפיורי מתראה וורונצוב כהומאניסט. אולם ממכתב אחר שלו אל מ"פ שרבינין, שנכתב כארבע שנים מאוחר יותר (לאחר שהכותב סיים את כהונתו בקאווקאז), מתברר היפוכו של דבר: וורונצוב דאג אישית לכך, שהנאשמים היהודים יורשעו והחלטת הסנאט בנידון תבוצע במלואה. במכתב נאמר:

סט. פטרבורג, 13 בדצמבר 1855

עז רצוני לדעת, איך נסתים אצלכם ענין היהודים⁶ מסוראמי, שנאשמו בגרימת מותו של ילד, לפי האמונה הטפלה של כיתתם. שמעתי, שהסנאט במוסקבה אישר אישור גמור את דעתי שלי, ולפי הכרעתו הוסמך הנסיך הנציב לשלחם אחד-אחד אל המקומות הנידחים ביותר, כראות עיניו, ועם החלת פיקוח משטרה חמור ביותר על הגולים במקומות גלותם.

ובכן, הייתי רוצה לדעת אם נעשה כדבר הסנאט לאחר שעזבתי את המקום, ולאן שילחו את היהודים⁷ אחד-אחד. בשתי תקופות שהייתי בבורז'ום⁸ נוכחתי לדעת, שענין הרציחה בידי יהודים נכון הוא, וחבל מאוד אם ישאירו אותם בסוראמי או בסביבה, ויסתפקו בפיקוח משטרה, שכן — חוץ מעניין פשעם — עצם נוכחותם כאן צרה צרורה לנוצרים...⁹

5 ראה: שוקיאן, עמ' 73.

6 בורג'ומי — עיר נופש ומרפא בגרוזיה.

7 ראה: שוקיאן, עמ' 74.

8 במקור נכתב: ז'ידים — אבל באותה תקופה אין השימוש במטבע לשון זו מעיד בהכרח על כוונת גידוף (הערת המתרגם).

9 כאן במקור נכתב: עברים — מונח מקובל ברוסית כדיבור תקני עד היום (הערת המתרגם).

כאן לפנינו עדות עצמית ברורה של וורונצוב, ולפיה הוא האמין בפשעם של היהודים. מסקנותיו שימשו יסוד לפסק-הדין והוא האיץ בשלטונות, גם לאחר שסיים את תפקידו כמושל גרוזיה, לנהוג ביהודים אלה בחומרת-הדין. מיותר לציין עד כמה סותרת עדות זו את מכתבו של וורונצוב אל מונטיפיורי.

עלילת-הדם בסוראמי השפיעה לרעה על יהודיה במשך שנים רבות. לאחר שנגזר פסק-הדין נגד הנאשמים היהודים, לא נרגעו הרוחות בעיירה. תושביה הלא-יהודים נסתייעו מעתה בפסיקה משפטית, שנסתיימה בעונש חמור על היהודים, שנאשמו על שימוש בדם נוצרים לצורכי פולחן.

מצוקתם של יהודי סוראמי באה לידי ביטוי 18 שנה אחרי שנרקמה עלילת-הדם, כאשר הגיע לעיירה יוסף יהודה טשארני, כשליח מטעם חברת 'כל ישראל חברים'. ממכתב שנמסר לו, בשם כל יהודי סוראמי ובחתימת 47 אישים מהם, נאמר:

אנחנו עשינו חובתנו הקדושה והודענו לכבוד מעלתך את כל הקורות ואת כל הצער שעברו עלינו בגלות המר הזה כפי זכרוננו וכפי הקבלה מאבותינו בידנו. ועתה אתה, אחינו הנכבד, את מצבנו השפל משנים מקודם שמעת. וגם הלחץ אשר לוחצים עלינו גם עד היום הארמנים והגורגינים האכזרים, גם ראיתה איך הם מעלילים עלינו תמיד עלילת הדם, ומכנים אותנו בשם אוכלי ושותי דמי אדם ומחכים ומצפים על עת וזמן מוכשר לבצע את מחשבותיהם הרעות לנפול על בתינו לשלול רכושנו וכל עמלנו, להכות אותנו במכות אכזריות ולכלותנו מעל פני האדמה...¹⁰

בסיום המכתב מבקשת קהילת סוראמי מחברת כ"ח ומנציגה יוסף י' טשארני, שיפעל 'כיוסף לאחיו בארץ מצרים' וכי: 'בל תנח את ירך מלעשות גם לטובת קהילתנו העניה והדלה'. לשון המכתב מעידה על חומרת מצבם של יהודי סוראמי ועל כך שעלילת-הדם בשנת 1850 לא היתה אירוע חד-פעמי ויוצא-דופן, הדיו היו עדיין מורגשים בחייהם בשנת 1869.

עלילת-הדם בסוראמי התלקחה בפרק הזמן שבין שני ביקוריו של מונטיפיורי ברוסיה, שכידוע היה הראשון בהם בשנת 1846 והשני — ב-1872. אין בידינו עדויות אם בביקוריו ברוסיה העלה מונטיפיורי את בעיית יהודי גרוזיה ואם נפגש עם נציגיהם, אף שביקורו השני התקיים לאחר שכבר התוודע אל בעייתם. כבר ראינו לעיל ממכתבם של יהודי סוראמי אל כ"ח בשנת 1869, כי מצבם לא הרגיע. ואמנם בשנות ה-70 של המאה ה-19 היו התפרעויות נגד היהודים בגרוזיה בערים פּוּתְאִיסי, תְּבִילִיסי וסוראמי, ועלילת-דם נגד יהודי סאַצ'קְרָה, אשר משפטם התברר בכותאסי, ועוד. בסוראמי קיבלו ההתפרעויות בשנת 1877 ממדים כאלה, שמקצת אנשי-רוח

גרוזיים התערבו לטובת היהודים. היו אלה סופרים ואישי-ציבור שנודעו במאבקם לחרות ולדמוקרטיה, ביניהם: סָרְגִי מְסַחִי¹¹ ואיליה אלחהזשווילי.¹² ההתפרעויות נגד היהודים בגרוזיה הגיעו לשיאן כאשר כ-4 באפריל 1878, לקראת חג הפסח, נעלמה ילדה נוצרייה בת שש בכפר פְּרִוויסי ליד העיירה סאצ'חרה. מיד נפוצו שמועות, שהיהודים חטפוה כדי להשתמש בדמה לפולחן דתי. האווירה בין הגרוזים ליהודים נתלהטה, במיוחד לאחר שהמשטרה עצרה תשעה נאשמים בפרשה, עד כדי-כך שהשלטונות הכניסו צבא לסאצ'חרה, כדי להגן על היהודים שבה. החקירה נמשכה כ-10 חודשים והמשפט, שבר זוכו כל הנאשמים, הסתיים בכותאיסי במארס 1879. היה זה משפט פומבי ראשון בגרוזיה שבו הוטחה עלילת-דם נגד יהודים, והוא עורר התעניינות לא רק ברוסיה, אלא בעולם כולו.¹³ מונטיפיורי עקב אחר הפרשה, ובסיום המשפט שלח מברק ברכה לסנגורי הנאשמים, שעמלו כדי להוציא את הצדק לאור.¹⁴

ב. עם עולי גרוזיה בארץ-ישראל

בעוד איננו יודעים אם מונטיפיורי נפגש עם היהודים בגרוזיה עצמה או ברוסיה, הרי בעת ביקורו השביעי והאחרון בארץ-ישראל, בשנת 1875, הוא נפגש עם נציגיהם, כמו עם נציגי העדות היהודיות האחרות.

נציגי היהודים הגרוזים בארץ הפנו אליו מכתב ובו הודו לו כאל מושיעם מעלילת-הדם. הם גם סיפרו לו כי מזה חמש שנים נתנו שלטונות גרוזיה רשיון ליהודים לצאת וכבר נתרכזו בארץ-ישראל 200 יהודים מגרוזיה. לבסוף, הם ביקשו את תרומתו לבניין בית-כנסת ובית-מדרש שהתכוונו להקים לבני עדתם בירושלים.¹⁵

מונטיפיורי נתרשם מיהודי גרוזיה שפגש בארץ, אשר חלקם לבשו בגדים קאווקאזיים או צירקסיים, ובמיוחד מהעובדה שכמה מהם נשאו אותות-כבוד על לבושם. אחד מהם נשא שלושה אותות. לשאלתו, אמרו לו, כי האותות ניתנו להם בזכות השתתפותם הנאמנה והאמיצה במלחמת רוסיה נגד הצ'רקסים. עוד סיפרו לו, כי גם כאשר אנשי העיר קוטאיסי הרסו את המקום נשארו הלוחמים היהודים והגנו על אוצר הממשלה הרוסית.¹⁶

יהודי גרוזיה בארץ-ישראל השתתפו ביוזמות ובאירועים כלליים שונים, שהיתה להם זיקה למונטיפיורי והשתתפו בהם בני עדות שונות. לא נציין כאן בפירוט את

11 על ההתפרעויות בערים אלה — ראה: מסחי.

12 ראה: אלחהזשווילי.

13 ראה: דו"ח סטנוגראפי.

14 ראה: מונטיפיורי, 1879.

15 ראה: מכתב גלוי.

16 ראה: מונטיפיורי, 1876. על פגישת מונטיפיורי עם נציגי היהודים הגרוזים בא"י נכתב גם ב'הלבנון' — ראה: בר"ל.

הדוגמאות לכך, והן ידועות בעיקרן, אך נציין עוד פנייה של יחיד אליו שיש בה עניין. מונטיפיורי הקים קרן, בסך מאה נאפוליונים זהב, לעידוד זוגות מעורבים מבני עדות שונות בארץ-ישראל.¹⁷ והנה יהודי מגרוזיה, הזקן דניאל, פנה אל מונטיפיורי וביקש את עזרתו בהשאת בנו, כנמקו את בקשתו בכך, שכדי לצאת מגרוזיה נאלץ לשלם כופר לאדון העיר וכתוצאה מכך התרושש.¹⁸

בחגיגות המאה להולדת מונטיפיורי (1884), שנחוגו בכל רחבי העולם היהודי, השתתפו גם יהודי גרוזיה. בתפילות מיוחדות בבתי-כנסת, בשירות וכדברי-תודה — על שנתלץ לעזרתם בעת צרה וליווה את צעדיהם הראשונים בארץ-ישראל.¹⁹

- 17 ראה: גאון.
18 ראה: שונארי.
19 ראה: אליגולא.

הפניות ביבליוגרפיות

אלחאזישוילי	פּ. אַליגולאַ, 46, 27.4.1877, 83. 2-3.
אליגולא	יוסף אליגולא, 'כתר תורה', חבצלת, גליון 18 (7.3.1885), עמ' 138-139.
ברי"ל	יחיאל ברי"ל, 'על דבר ישוב ארץ-ישראל', הלבנון, גליון 30 (8.3.1876), עמ' 234.
גאון	מ"ד גאון, 'משה מונטיפיורי ודאגתו לגורל עדת היהודים המערבים בירושלים', מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט, עמ' 176-182.
גורג'יסטאן	'גורג'יסטאן (גרוזיא)', המגיד, גליון 33 (25.8.1869), עמ' 259-360.
דו"ח סטנוגראפי	הדו"ח הסטנוגראפי של המשפט יצא לאור ברוסית בשנת 1879. המהדורה העברית של הדו"ח, אם כי לא באופן מלא — ראה: משפט קוטאסי, 1878-1978, בתרגומו של י' כרוסט ובעריכת גרשון מגרלישווילי, תל-אביב 1978.
התכתבות	'Переписка кн. М. Воронцова с М. Монтефиоре (по делу об обвинении евреев г. Сурами в убийении христианского мальчика)'. День, No. 5, 30.1.71, стр. 75-76.
יומנים	Dr. Louis Loewe (ed.), <i>Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore</i> , London 1890
מונטיפיורי, 1876	משה מונטיפיורי, סיפור משה וירושלים, ירושלים 1876.
מונטיפיורי, 1879	'בקהל יהודי רוסיא', המליץ, גליון 48 (24.4.1879), עמ' 345.
מכתב גלוי	מכתב גלוי אל משה מונטיפיורי... לונדון תרל"ה, נספח, עמ' לו-לח.
מסחי	פּ. אַליגולאַ, 40, 13.4.1877, 83. 1.
פרוזימנטיר	אליעזר פרוזימנטיר, 'סוראם', הכרמל, גליון 17 (י"ג בכסלו תרכ"ג), עמ' 131.
שונארי	יונתן שונארי, 'עתירות נדבה ומתן להשיא כלה וחתן', פרקים בחקר מנהגי חתונה, בעריכת י' בן-עמי וד' נוי, ירושלים תשל"ד, עמ' קכא-קכד.
שוקיאן	Шукян М.: 'Правовое положение евреев Грузии в XIX столетии'. Труды Историко-этнографического музея евреев Грузии, I, 1940, Тбилиси, стр. 52-106.